

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-09>
УДК 94(5)''04/14'':373.091.64(47+57)''193/195''

Сергій Д'ячков

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: s.v.dyachkov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7884-2572>

ІСТОРІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СХОДУ В «СТАЛІНСЬКОМУ БУКВАРІ» АКАДЕМІКА Є. КОСМІНСЬКОГО

Радянські підручники з всесвітньої історії рідко привертають увагу дослідників. Проте матеріали цього масиву джерел дають можливість зануритися в різноманітні проблеми розвитку історичної науки, освіти й культури. Нові шкільні підручники багато в чому забезпечили загальний успіх сталінської реформи освіти середини 30-х рр. Підручник академіка Є. Космінського з історії середніх віків для 6–7 класів середньої школи мав, безумовно, новаторський характер. Він вперше пропонував шкільний курс всесвітньої історії, який охоплював проблеми середньовіччя країн Європи та Азії, а також історії народів тогочасного СРСР. Він став «сталінським букварем» — класичним взірцем навчальної книги для масової радянської школи. Його автор був вимушений доводити свою лояльність режиму ідеологемами «марксистської теорії», а також пропагандою панславізму,

Як цитувати: Д'ячков С. Історія середньовічного Сходу в «сталінському букварі» академіка Є. Космінського. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 67. С. 166–185. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-09>

How to cite: Dyachkov S. History of Medieval Asia in Academician Ye. Kosminsky's «Stalin's Primer». *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 67. PP. 166–185. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-09> (In Ukrainian)

© Д'ячков С., 2025

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

антизахідництва та антиклерикалізму. Розділи, присвячені історії країн Сходу, з'явилися в підручниках С. Космінського, виданих наприкінці 1940-х — на початку 1950-х рр. Автор підручника встановив відповідну «ієрархію» східних народів. «Прогресивну» роль серед них відіграють неросійські народи СРСР на чолі з Грузією, Вірменією, Азербайджаном та народами Середньої Азії. До «передових» народів Сходу автор відносить арабів, індійців та китайців. Щодо кочових народів (гунів, монголів, маньчжурів), а також турків-османів та японців переважають негативні судження. Перший досвід викладання історії країн і народів Сходу в середні віки мав певні труднощі, які переважно полягали в неможливості втиснути цивілізації Сходу в марксистську теорію соціально-економічних формацій. Автор підручника був вимушений пристосовувати історичні реалії середньовіччя до політико-ідеологічних постулатів та вимог компартійної цензури. Крім того, навчальний матеріал страждає помітною структурною недосконалістю. Унаслідок цього з історичного контексту «зникли» країни й народи, спотворено значний масив фактів та явищ, порушено живу тканину соціально-політичних і культурних процесів Східного Середньовіччя.

Ключові слова: історія середньовічного Сходу, радянські шкільні підручники, академік С. Космінський, «сталінський буквар».

Історія посідає особливе місце в шкільних навчальних програмах будь-якої держави. Адже саме її зміст надає можливість підростаючому поколінню ідентифікувати себе як громадян країни та засвоїти необхідні культурно-історичні традиції. Радянські підручники з всесвітньої історії відносно нещодавно почали виступати як окремий предмет дослідження. Матеріали цього цікавого й багатоаспектного масиву джерел дають можливість зануритися в різноманітні проблеми розвитку історичної науки, освіти й культури відповідного періоду.

У перше десятиліття радянської влади було здійснено енергійну спробу кардинального реформування всієї системи освіти для позбавлення «буржуазної спадщини». У 20-ті рр. школярам та студентами СРСР замість традиційних курсів з вітчизняної та всесвітньої історії за деякими винятками пропонували штучні, схематизовані «коктейлі» з історії, соціології, суспільствознавства. На початку 30-х рр. їхня шкідливість та пустопорожність стали очевидними (Strazhev 1957, 65–68).

В умовах тоталітарного режиму СРСР процес реформування середньої та вищої освіти очолила компартія. 15 травня 1934 р. було ухвалено постанову ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР «Про викладання громадянської історії в школах СРСР», в якій зазначалося про необхідність викладання історії в живій цікавій формі з висвітленням найважливіших подій та фактів у їхній хронологічній послідовності. Підкреслювалося, що вирішальною умовою міцного засвоєння учнями курсу є обов'язкове закріплення в пам'яті учнів важливих історичних явищ, історичних діячів, хронологічних дат. Вважалося, що тільки такий курс історії може підвести учнів до марксистського розуміння історії.

Кінцевий результат концептуальних змін в історичній науці та освіті — шкільні та вишівські підручники. З появою «стабільних» шкільних підручників з громадянської історії пов'язували загальний успіх сталінської реформи освіти середини 30-х рр. Пізніше в публіцистичному середовищі з'явився термін «сталінський буквар», яким називали шкільні підручники — стовпи реформованого освітнього простору радянської держави. Другим пунктом постанови 1934 р. були визначені провідні науковці, відповідальні за створення нових підручників з історії для школи. Групу спеціалістів з історії середніх віків очолив професор Євген Олексійович Космінський (у документі помилково названий Косьмінским)¹.

Важливим кроком у реформуванні викладання історії в середній школі стали конкурси підручників, проведені під пильним контролем компартії та уряду. Зрештою, переможцями конкурсу визнали навчальні книги, які освітяни називали «професорськими підручниками», оскільки їхніми авторами ще за традицією царської Росії були університетські професори, визнані авторитети радянської історичної науки. Серед них — професор Є. О. Космінський, фігура якого посідає особливе місце в радянській медієвістиці.

Євген Космінський (1886–1959) навчався у Варшавському та Московському університетах, де на той час викладали метри

¹ Постановление Совета Народных Комиссаров Союза ССР и Центрального Комитета ВКП(б). О преподавании гражданской истории в школах СССР. 15 мая 1934 г. *Известия ЦИК Союза ССР и ВЦИК от 16 мая 1934 г.* № 113. С. 368–369.

російської медієвістики кінця XIX — початку XX ст. Після стажування в Гейдельберзі та закінчення університету в 1910 р. із золотою медаллю Є. Космінський залишився на кафедрі загальної історії Московського університету для підготовки до професорського звання.

Після Жовтневої революції талановитий учений та викладач зміг пристосуватися до реалій більшовицького режиму. У 1925–1926 рр., будучи в науковому відрядженні у Великій Британії, майже п'ять місяців працював у наукових установах та бібліотеках, збираючи матеріали для дисертації з історії англійського села у XIII ст. У період 1926–1935 рр. Є. Космінський був професором Інституту Червоної професури. З відновленням історичного факультету МДУ в 1934 р. очолив там кафедру історії середніх віків. З 1936 р. до кінця життя працював також старшим науковим співробітником сектору історії середніх віків в Інституті історії АН СРСР.

Професор Є. Космінський був фундатором та незмінним редактором щорічника «Средние века» — головного видавничого органу медієвістів Радянського Союзу. У листопаді 1946 р. він став дійсним членом АН СРСР. Як визнаного фахівця з аграрної історії середньовічної Англії Є. Космінського обрали почесним доктором Оксфордського університету, а також членом Американської академії політичних наук у Нью-Йорку та членом Товариства з економічної історії при Лондонському університеті (Nauchnaja 1956, 5–15; Gutnova 1972, 52–62). Під час «безпощадної» боротьби з «космополітизмом» у 1949 р. визнаного у світі вченого, лауреата Державної премії академіка Є. Космінського звинуватили в «буржуазному об'єктивізмі» та змусили залишити керівництво університетською кафедрою, а пізніше й сектором Інституту історії (Gorova 2014, 96–99; Sharova 2003, 256–296).

На диво, ця розправа не відбилася на долі шкільного підручника за його авторством. Серед переможців конкурсу навчальних книг з всесвітньої історії підручник, підготовлений у 1940 р. за редакцією Є. Космінського, виявився найбільш «живучим» і неодноразово перевидавався (1941, 1943, 1949, 1951, 1956, 1959). Крім того, підручник перекладали мовами народів СРСР і багаторазово видавали в союзних

та автономних республіках, а також у країнах «народної демократії» (Bibliografija 1956, 27–28). Рівня «сталінського букваря» навчальна книга Є. Космінського «досягла» у виданнях другої половини 40-х — першої половини 50-х рр. Підручники саме цього часу проаналізовано в статті (Kosmins'kyu 1949; Kosminskij 1951).

Структура підручника Є. Космінського для того часу мала безумовно новаторський характер і навіть відповідала деяким сучасним тенденціям вивчення історії в загальній середній школі. Цим підручником вперше пропонувався шкільний курс всесвітньої історії, який охоплював проблеми середньовіччя країн Європи та Азії, а також історії народів тогочасного СРСР.

Відповідно до вимог постанови 1934 р. та затвердженої на той час періодизації всесвітньої історії в основу навчальної книги було покладено хронологічну послідовність історичних подій — від падіння Західної Римської імперії до буржуазної революції в Англії в середині XVII ст. За сучасною періодизацією, визнаною в Україні, це історія середніх віків (7 клас) та частково початок Нового часу (8 клас). Шкільну програму було розраховано на 80 навчальних годин. Вивчення історії середніх віків починалося у другому півріччі VI класу та охоплювало весь VII клас (Andrejevskaja, Bernadskij 1947, 32).

Зміст навчального матеріалу підручника Є. Космінського поділено на три відділи відповідно до визнаної тоді періодизації історії середніх віків: «Раннє середньовіччя»; «Європа і Азія XI–XV століть»; «Пізнє середньовіччя». Періодизація історії середніх віків, запропонована в тексті підручника, не пояснювалася. Автор обмежився загальним та безумовним зауваженням: *«Цей період називається середніми віками тому, що він лежить посередині між стародавнім світом і новим часом. У середні віки панував не рабовласницький лад, як у стародавньому світі, а феодалний»* (Kosmins'kyu 1949, 3). Треба також підкреслити, що академік Є. Космінський на сторінках підручника застосовував поняття «середні віки», «феодалізм», «період кріпацтва» як тотожні й поширював їх у всесвітньому просторі V–XVII ст.

Фахівці зазначають, що навчальні видання за авторством Є. Космінського наприкінці 40-х — початку 1950-х рр. за своїм змістом

свідчили про повну капітуляцію історика перед ідеологічним тиском та партійною цензурою. Своєрідною квінтесенцією підручника може слугувати стаття академіка Є. Космінського з дуже виразною назвою «Ідейно-політичне виховання під час уроків історії середньовіччя». У цьому творі висококваліфікований історик-науковець був вимушений доводити свою лояльність режиму ідеологічними та пропагандистськими штампами нібито «марксистської теорії» та цитатами з творів більшовицьких вождів: *«Історія повинна малюватись учню, як прогресивний розвиток всього людства від первісно-общинного ладу, через рабство, феодалізм і капіталізм до безкласового соціалістичного суспільства»* (пер. з рос.)* (Kosminskij 1947, 5).

Уже друге речення тексту підручника можна вважати за кредо цієї праці: *«Римське рабовласницьке суспільство було зруйновано революцією рабів та колонів і варварськими завоюваннями»* (Kosmins'kyu 1949, 3). Взагалі текст підручника дуже щільно заповнений відповідними твердженнями відносно революції рабів і колонів, класової боротьби селян-кріпаків як рушійної сили всесвітньо-історичного процесу тощо. Ця особливість підручника знайшла відповідну оцінку фахівців (Valenskiy 1954, 21–28; Gorova 2014, 96–99).

Крім «марксистського» забарвлення, підручник Є. Космінського страждає також іншими ідеологічними та пропагандистськими забобонами, серед котрих домінують панславизм та антизахідництво. Наприклад, германці та романо-німецькі народи згадуються в тексті поверхово й лише через призму боротьби класів. З другого боку, історія слов'янства представлена у відверто ідеалізованому вигляді.

Дуже упереджено, не жалкуючи чорної фарби та відвертої брехні, у підручнику подається роль католицької церкви, а також релігії взагалі. Твір Є. Космінського по суті є антиклерикальним підручником. На його сторінках релігія (християнська, мусульманська, буддійська) і церква системно представлені як головна твердиня феодальної експлуатації, неучтва та мракобісся (Valenskiy 1954, 87).

Стосовно включення матеріалів історії країн Сходу до шкільного підручника потрібно відзначити, що «шкільна історія» на просторах

* Тут і далі всі переклади, якщо не вказано інше, належать авторові статті.

Російської імперії, починаючи з XIX ст. була наскрізь європоцентричною. У перших виданнях реформованого шкільного підручника з історії середніх віків для 6-7 класів проблеми історії країн та народів Сходу не розглядалися. Відповідні розділи, присвячені історії країн Сходу в середні віки, з'явилися в підручниках Є. Космінського, виданих наприкінці 1940-х — на початку 1950-х рр. Як уже відзначалося, це був новаторський крок, який свідчив про намагання створити всеосяжний підручник всесвітньої та вітчизняної історії для середньої школи. Отже, шкільний курс історії формував в учнів уявлення про прогресивний перебіг історичного процесу, що в середні віки полягав у становленні, піднесенні та розкладі феодалізму.

У підручнику Є. Космінського проблемам середньовічної історії країн Сходу присвячений значний обсяг навчального матеріалу, але й він подається тенденційно під густим ідеологічним «соусом» і з помітними «білими плямами». На думку академіка Є. Космінського, *«учні повинні переконатися, що західні народи, які претендують на світове панування і роль носіїв всесвітньої цивілізації, тривалий час залишалися варварами у порівнянні з народами більш культурного Сходу, Візантією, з арабами, з Індією та Китаєм»*. Ця ідеологічна установка підкріплюється морально-етичним тиском: *«... Жах і мерзоту має викликати в учнів опис звірств європейських колонізаторів у захоплених країнах, винищення цілих племен, система найжорстокішого рабства, торгівля людьми»* (пер. з рос.) (Kosminskij 1947, 8).

Автор підручника встановлює певний ранжир східних народів. «Прогресивну» роль серед них відіграють неросійські народи СРСР, серед яких особливе місце в історичних подіях та явищах належить передусім Грузії, Вірменії, Азербайджану та народам Середньої Азії. До передових народів середньовічного сходу автор відносить арабів, індійців та китайців. Що стосується кочових народів (гунів, половців, монголів, маньчжурів), а також турків-османів та японців, то щодо них переважають негативні судження.

Огляд відповідних розділів підручника Є. Космінського показує, що перший досвід викладання історії країн і народів Сходу в середні віки мав певні труднощі, які полягали передусім у неможливості увібгати

цивілізації Сходу в марксистську теорію соціально-економічних формацій. Крім того, автор підручника був вимушений пристосовувати історичні реалії середньовіччя до політико-ідеологічних постулатів та вимог компартійної цензури.

Араби та народи Близького Сходу

У першому відділі «Раннє середньовіччя» два параграфи третього розділу присвячені подіям виникнення ісламу та історії Арабського халіфату. Учням запропоновано нарис соціально-економічного й політичного розвитку країн Аравійського півострова, а також розповідь про особливості життя людей у складних кліматичних умовах. Феномен виникнення ісламу Є. Космінський трактує як результат боротьби арабів з іноземними поневолювачами — персами та абіссинцями. Крім того, іслам розглядається як засіб подолання внутрішніх проблем через об'єднання бедуїнської та хіджаської аристократії. За текстом навчальної книги якийсь Мухаммед з Мекки був обраний Аллахом для проповіді єдиної «істинної віри» серед язичників. За божим промислом Мухаммед домогся перемоги єдинобожжя в Аравії. У підручнику підкреслюється, що, *«як і християнська релігія, іслам наказував простому народові коритись знаті і владі»* (Kosmins'kyu 1949, 25).

Особливе місце в підручнику приділено причинам успіхів арабських завоювань та конкретному перебігу подій. До тексту параграфу додається досить коректна та інформативна історична карта «Завоювання арабів». Зрозуміло, що головні противники арабів — Візантія та Іран — *«були виснажені довгою війною між ними»*, а також *«жорстокою класовою боротьбою»*. Під час завоювання Вірменії, Грузії, Азербайджану й Середньої Азії араби зіткнулися з упертим небажанням народів підкоритись іноземному пануванню. Боротьба за незалежність розтягнулася на сотні років. Грузію — батьківщину «вождя народів» — арабам не вдалося підкорити цілком, і гірські області країни залишилися незалежними (Kosmins'kyu 1949, 28).

У результаті арабських завоювань утворилася небачена за розмахом мусульманська держава на чолі з халіфами, яких уважали заступниками пророка. Серед усіх халіфів бути згаданим у підручнику удостоївся лише

«суворий і фанатичний» Омар. У тексті досить коротко переказується історія династії Омейядів та Аббасидів. Класовий характер ісламської держави для автора не підлягав сумніву та не вимагав якогось пояснення: *«У халіфаті встановився феодалний лад. Знать мала багато землі, на якій працювали підлеглі їй селяни. Але в неї було й багато рабів»*. Суспільство було засновано на соціальній та майновій несправедливості: *«Халіфи, знать та багаті купці Багдада жили в казковій розкоші, у чудових палацах серед теністих садків. Але у той же час у Багдаді жило багато бідноти, жебраків, а також погано оплачуваних, напівголодних поденичників і рабів»* (Kosmins'kyu 1949, 29).

У тексті підручника немає пояснень, звідки в бедуїнів та осілих арабів взявся «феодалізм». Також не пояснюється, чому саме занепадав та розвалився халіфат. Серед нових держав, утворених на руїнах халіфату, згадуються лише ті, що виникли на просторах майбутнього СРСР (Kosmins'kyu 1949, 30–31).

У розділі VII «Культура раннього середньовіччя» окремий параграф присвячено культурі країн халіфату. Тут справедливо стверджується, що загарбники-араби, які руйнували *«пам'ятники середньоазіатського письменства»* врешті-решт підпали під вплив греків, сірійців, іранців, народів Середньої Азії та інших завойованих народів і засвоїли їх культуру. Отже, культура і наука продовжували розвиватися в халіфаті арабською мовою. Є. Космінський розповідає про видатні досягнення арабської культури того часу, однак водночас зауважує, що в мусульманських країнах, як і в християнських, *«вільна думка переслідувалась, і релігія затримувала розвиток науки»*. Проте вже в наступному абзаці автор визнає великі досягнення всесвітньо відомих науковців і мислителів аль Хорезмі, аль Біруні, Алі ібн Сіні (чомусь без дат життя) (Kosmins'kyu 1949, 67). Імена цих видатних особистостей традиційно згадуються в радянських і сучасних підручниках.

До розділу XI «Побут і культура XII–XIII століть» включено параграф «Культура Сходу і Русі». У перших рядках параграфа проголошується вже відомий ідеологічний постулат: *«в XII — XIII століттях культура Китаю, Індії, мусульманських країн, Візантії стояла вище*

західноєвропейської» (Kosmins'kyu 1949, 113). Автор уважав, що цього достатньо, бо далі йдеться лише про культурні досягнення арабської Іспанії.

Окремим пунктом у параграфі характеризується розвиток культури Грузії та Азербайджану, оскільки вони представляють «*народи нашої великої батьківщини*» (Kosmins'kyu 1949, 115). Стверджується, що на межі XII–XIII ст. Грузія переживала піднесення і стала однією з найсильніших держав Близького Сходу (?). Є. Космінський ґрунтовно підкреслює, що в Грузії за часів цариці Тамари процвітала книжна освіченість і поезія. Тут творив один з найвидатніших поетів в історії середньовіччя Шота Руставелі. Далі йдеться про досягнення грузинської архітектури XI–XII століть. На думку автора, «*грузинські архітектори користувались славою на Русі і допомагали в будівництві руських храмів*» (Kosmins'kyu 1949, 116). На жаль, конкретні факти щодо цього не наводяться.

Треба відзначити, що середньовічну історію Близького Сходу та Передньої Азії в підручнику Є. Космінського представлено дуже мало. Про сильні та обширні держави, які виникли тут після розпаду халіфату, не йдеться. На сторінках підручника зовсім розчинилася історія середньовічного Ірану. Держава Сасанідів (III–VII ст.) згадується лише в руслі її відносин з Візантією (Kosmins'kyu 1949, 16–17). Сефевидський Іран, який у XVI–XVII ст. був гідним противником Османської Туреччини та Великих Моголів, на сторінках підручника навіть не згадується.

Індія

До розділу VII «Культура раннього середньовіччя» чомусь включений невеличкий § 4 «Індія», який у російськомовному виданні перетворюється на самостійний розділ (Kosminskij 1951, 71–74). Характеристика культурного розвитку народів царства Гупта (IV–VI ст.) подається традиційно для цього підручника. Спочатку визнано високі досягнення в різних сферах культурного життя, а потім запропоновано класово-ідеологічні штампи. Живо описано багатства буддійських монастирів та храмів, які нібито за допомогою багаторуких

і багатоголових ідолів залякували й експлуатували темних селян (Kosmins'kuu 1949, 69–70)

Досягнення індійської культури підкріплюються двома ілюстраціями: «Індійський храм часів Гупта» та «Танцюючий Шива» (Kosmins'kuu 1949, 69, 70). Як і до інших малюнків підручника, тут немає пояснень. Учні й учитель не знають, що на ілюстрації зображено храмово-монастирський печерний комплекс Аджанта у сучасному вигляді. За часів Гупта ця унікальна архітектурна пам'ятка виглядала зовсім інакше. Маємо сумніви, що пересічному вчителю історії вистачало відповідних знань, для того щоб пояснити дітям, хто такий Шива Натараджа, що він «танцює» не на дитині, а на дияволі-карлику.

Далі за текстом підручника з'ясовується, що в царстві Гупта панував феодалізм. У 5 класі в курсі історії стародавнього світу школярі вивчали давню історію Індії й дізналися про зародження та поширення буддизму (Istorija 1943, 56–57). Проте там нічого не було про революцію рабів і колонів в Індії, що — за сталінською теорією — передусє встановленню феодалізму? То як феодалізм виник в Індії за часів Гупта? Відповіді на це логічне питання в тексті немає. Мабуть, Є. Космінський тут випередив час, оскільки уже в 1957 р. головна книжка радянської історичної науки затверджувала, що занепад *рабовласницької держави Гуптів* є тією історичною межею, яка відокремила для Індії давнину — час панування рабовласницьких держав — від середньовіччя — часу панування феодальних відносин (Vsemirnaia 1957, 58).

Відверто штучним виглядає включений до тексту параграфа пункт «Держава Газневідів» (Kosmins'kuu 1949, 70–71). Тут автор відверто славить «сміливого завойовника», «талановитого полководця, жорстокого і обачливого політика» султана Махмуда Газнеvida. Спочатку він служив бухарським правителям, а потім створив свою державу на території Афганістану та захопив певну частину північно-західної Індії, безжалісно пограбувавши її.

У другому та третьому відділах підручника (розвинуте та пізньє середньовіччя) про історію, життя й буття в Індії згадується мимохідь. За межами підручника залишилася трьохсотлітня історія Делійського султанату (1206–1526) та виникнення й розквіт Імперії Великих

Моголів (1526–1754). Отже, маємо величезні прогалини у «всесвітньо-історичному процесі» та історії великої країни і цивілізації. До речі, зародження та поширення індуїзму, яке сталося саме в «середні віки», також не привернуло увагу автора та не увійшло до тексту навчальної книги.

Китай

Параграф, присвячений історії Китаю в ранньосередньовічну добу значно більший за обсягом порівняно з Індією і містить цікавий навчально-пізнавальний матеріал (Kosmins'kyu 1949, 71–76). У тексті відсутній місток між загибеллю у III ст. н. е. династії Хань, про яку учні дізнавалися з уроків історії стародавнього світу в 5 класі (Istorija 1943, 59–67), та династією Тан, що затвердилася в Китаї у VII ст. н. е. За чотири століття «смутного часу» між цими датами *«до Китаю не раз вдиралися кочові народи»*, і, мабуть, — можна припустити, — що встановлювалися феодальні відносини, оскільки панівним класом країни за часів Тан уже були феодалі. Після цього догмату Є. Космінський пропонує зворушливу оповідь про тяжке становище та нелюдську експлуатацію китайського селянства з боку держави та феодалів. До того ж, коло експлуататорів на китайському ґрунті поширилось: *«Феодалі, лихварі, купці, буддійські монахи жили в багатстві і розкошах. Селяни ненавидили своїх експлуататорів і часто проти них повставали»*.

Дивно, але розповідь про найбільший і дуже потужний виступ китайського селянства на чолі з Хуан Чао проти експлуататорів викладено в підручнику дуже скромно, — лише два невеличкі абзаци. Учні дізнаються, що *селянське повстання* вибухнуло наприкінці IX ст. й повсталі захопили столицю Чанань та два з половиною роки її утримували. За межами розповіді залишилася інформація про конкретні дати селянського руху, про територію країни, яку він охопив, про особу ватажка, про кількість людей, які брали участь у повстанні тощо.

У наступному абзаци Є. Космінський констатує, що *«Велика селянська війна»* під проводом Хуан Чао була придушена кочівниками, до яких по допомогу звернулися імператор і феодалі, бо не могли подолати

народний виступ. Отже, уважний читач загадується над питанням: що то було — «повстання» чи «війна» китайських селян проти феодалів-гнобителів? З погляду пропаганди класової боротьби це принципове питання залишилося без відповіді (Kosmins'kyu 1949, 71–72).

У пунктах про імперію Сун та культуру Китаю міститься цікавий та змістовний матеріал, присвячений досягненням китайського народу в сільському господарстві, ремеслі, торгівлі, різних галузях культури, науки, освіти, мистецтва.

Невеличкий пункт «Кочівники» складається з трьох коротеньких абзаців і на китайському ґрунті виглядає «притягнутим за вуха». Проте його головна ідеологема викладена дуже просто, відверто й брехливо: *«Західна Європа була захищена від цих страшних хижаків тією міцною стіною, яку являли народи Східної Європи, Русь, Візантія, слов'янські землі приймали на себе головні удари степових кочівників»* (Kosmins'kyu 1949, 76).

На цьому історія середньовічного Китаю на сторінках українськомовного підручника Є. Космінського фактично закінчується. Зрозуміло, що історія завжди ворожої Японії також опинилася за межами уваги автора. У російськомовному варіанті навчальної книги є останній за змістом і дуже стислий розділ XVIII «Китай в XIV–XVII століттях». У ньому півтора аркуша присвячено боротьбі проти монгольського завоювання, народженню імперії Мін, опору китайців японським агресорам у Кореї, занепаду Китаю та його підкорення маньчжурами. Не дивно, що такий обсяг історичного матеріалу автор подає доволі конспективно.

Питання класової боротьби в цьому розділі дещо втратили актуальність. Визнається, наприклад, що феодали також можуть ненавидити загарбників. Стверджується, що боротьбу за визволення країни розпочало товариство «Біла лілія» (ідеться про буддійську секту «Білий лотос»). Фантазії про одночасний початок повстання по усій країні доповнює правдива інформація, що на чолі визвольного руху став селянин Чжу Юань-чжан. Мимохідь визнається, але не коментується той факт, що зубожілий селянин став імператором і заснував нову

династію Мін, адже цей дивний соціальний кульбіт аж ніяк не вкладався у «прокрустово ложе» теорії боротьби класів (Kosminskij 1951, 265–267).

Кочовики. Завоювання монголів

Історія номадів середньовіччя не знайшла свого логічного представлення на сторінках підручника Є. Космінського. Зазвичай кочовики подаються здебільшого як агресори, які здійснювали жорстокі грабіжницькі походи проти сусідніх країн. Завоювання кочовиків полегшувалися глибокими соціально-політичними кризовими явищами, які переживали Візантія, Русь, Індія, Китай. Лише монголи «заслужили» окремої розповіді, у якій запропоновано відносно розгорнутий опис особливостей життя, воєнно-політичної організації суспільства та завоювань у розділі Х другого відділу підручника (Kosmins'kyu 1949, 91–95).

Описуючи заняття та умови життя, а також причини об'єднання монгольських племен, Є. Космінський не зміг утриматися від певного європоцентризму, згадуючи «князя» Темучина та «імператора» Чингісхана (Kosmins'kyu 1949, 92). Причини успіхів монгольських завоювань викладено в цілому виважено й зрозуміло. Проте в російськомовному виданні знайшлося місце для дуже суперечливої ідеологічної аналогії. Є. Космінський проголошує певну тотожність між монголами та хрестоносцями: *«Монгольська знать так само жадібно мріяла про завоювання та грабіж сусідніх культурних країн, як західноєвропейські рицарі про грабіж Візантії та завоювання Палестини»* (пер. з рос.) (Kosminskij 1951, 92).

Не можна погодитися з хронологічними рамками монгольських завоювань, що їх запропоновано в підручнику. Безпосередньо завоювання монголів — з погляду автора — починаються у 1215 р. захопленням столиці Північного Китаю, а закінчуються після підкорення Багдаду в 1258 р. Про агресію монголів проти країн Південно-Східної Азії та Японії у 50-ті — 80-ті рр. не згадано (Kosmins'kyu 1949, 93–94).

Треба визнати, що автору вдалося коротко, але дуже виразно передати жахи й наслідки завойовницьких походів та монгольського іґа на підкореній території. З погляду навчальних цілей корисною

та інформативною слід вважати історичну мапу на розворот «*Велика держава Чингіс-хана і монгольські держави його наступників у XIII ст.*», але загубилася вона в тексті про середньовічне місто (Kosmins'kyu 1949, 104–105). Причини розпаду монгольської імперії в підручнику не розглядаються, констатується лише сам факт поділу на чотири незалежних улуси. Історія Золотої Орди структурно в тексті підручника не виділяється. Лише окремі факти історії цієї держави, що виникла після розпаду Монгольської імперії, згадано крізь призму історії Московської Русі та імперії Тимура.

Висновок до розділу суперечить фактам, але ідеологічно вивірений: *«Своїми стражданнями і своєю невпинною боротьбою з нещадними загарбниками руський народ заслони́в Західну Європу від жаху монгольського іґа»* (Kosmins'kyu 1949, 94–95).

Турки-османи. Держава Тимура

Розділ XVI підручника штучно й вигадливо поєднав проблеми історії Південно-Східної Європи і країн Азії в XIV–XV ст. Сходознавчий компонент цього дивного розділу містить коротеньку розповідь про виникнення держави турків-османів. З'ясовується, що на початку XIV ст. в Малій Азії невідомо звідки взялися *«туркмени, або турки як їх інакше називали»*. Серед них посилюється емірат якогось Османа. Автор не пояснює, що воно таке «емірат», але приписує Осману *«об'єднання більшості малоазійських турецьких володінь в державу, яка за його ім'ям стала називатись Османською»* (Kosmins'kyu 1949, 168). Насправді підкорити собі територію Малої Азії туркам вдалося лише через 150 років. Це не дивно, бо експансія османів на початку існування їхньої держави була спрямована проти слабких західних сусідів — Візантії, Болгарії, Сербії. Ще два невеличкі абзаци знадобилося Є. Космінському, щоб завоювати Болгарію, завдати страшної поразки сербам на Косовому полі та замкнути кільце турецьких володінь навкруги Константинополя.

Далі учням пропонується пункт-«ліхтарик» «Тимур й Тимуриди», який за обсягом помітно перевищує всю інформацію розділу, присвячену туркам. Є. Космінський барвисто описує «життєвий шлях» Тимура

до небувалих завоювань, але ігнорує хронологію: у цьому пункті вказано лише дату перемоги над османами та рік смерті завойовника. Причини та напрямки завойовницьких походів не пояснюються. Ісламський фанатизм, характерний для Тимурова війська, у тексті підручника чомусь не згадується. Здається, що автор симпатизує Тимуру Кульгавому, який *«поєднав у собі таланти дипломата і полководця»* і розправився з ворожими йому *«феодальними князями»* (Kosmins'ку 1949, 170). Крім оповіді про численні перемоги та завоювання, які здійснювалися з надзвичайною жорстокістю, в підручнику йдеться про награбовані величезні багатства, частина яких спрямовувалася на розвиток господарства, науки, культури, прикрашання столиці імперії Самарканду. В розділі згадано онука завойовника султана-просвітителя Улугбека, філософа і поета Алішера Навої, нащадка Тимура узурпатора Бабура, який заснував Імперію Великих Моголів в Індії. Посилена увага до історії держави Тимура й Тимуридів пояснюється тим, що центр величезної держави був розташований у межиріччі Амудар'ї та Сирдар'ї, тобто на території майбутнього СРСР. Зрозуміло, що все це свідчить про *«велике й славне минуле»* радянських народів Середньої Азії.

Пункт *«Падіння Константинополя»* нагадує вінегрет. Про облогу та захват візантійської столиці в 1453 р. йдеться лише у двох перших абзацах. Далі розповідається про завоювання XV–XVI ст. і створення Османської імперії, яка досягла своєї могутності за часів Сулеймана Пишного (1520–1566). Певна інформація про турецькі завоювання дещо підкріплюється двома якісними кольоровими картами вкладки *«Європа в середині XVI століття»* і *«Європа в 1648 р.»*. У тексті розділу відсутня будь-яка інформація про державний устрій, соціально-політичну організацію суспільства, розвиток економіки й культури. Не знайшлося місця навіть яничарам, візірам і Роксолані — улюбленій жінці Сулеймана, про яку обов'язково згадують у сучасних українських підручниках.

Узагальнюючи матеріал розділу, турецька середньовічна держава на сторінках підручника С. Космінського отримує сувору, ідеологічно обґрунтовану, але багато в чому справедливую оцінку: *«Турки-османи розгромили культуру Візантії, Сербії, Болгарії, Вірменії. Вони розорили*

Грузію. Турецьке ярмо надовго затримало культурний розвиток арабських країн. Завойований турками Схід на багато століть був приречений на занепад і відсталість» (Kosmins'kyu 1949, 171–173).

Підбиваючи підсумки, маємо констатувати, що похвальну інноваційну для свого часу спробу академіка Є. О. Космінського створити підручник із всесвітньої історії для середньої школи не можна визнати успішною. Сходознавчі розділи тексту мають ті самі «хвороби», які характерні для підручника в цілому. Передусім мається на увазі підкорення змісту навчальної книги пропагандистко-ідеологічним постулатам «революції рабів і колонів», «класової боротьби», формаційній теорії тощо. На сторінках шкільного підручника Є. Космінський беззастережно стає на бік «революційних класів та народів Радянського Союзу в їхній боротьбі з усіма можливими гнобителями та завойовниками часів Середньовіччя». До цього треба додати, що сторінки підручника, присвячені історії країн Сходу, страждають помітною структурною недосконалістю. Це спричинює значні й незрозумілі лакуни, з історії «зникають» країни і народи. У тексті підручника Є. Космінського спотворено значний масив історичних фактів та явищ, порушена жива тканина соціально-політичних й культурних процесів Східного Середньовіччя.

Список літератури / References

Andreevskaja N. V., Bernadskij V. N. Metodika prepodavanija istorii v semiletnej shkole. Moskva: Gosuchpedizdat, 1947. 216 s. (In Russian)

Андреевская Н. В., Бернадский В. Н. Методика преподавания истории в семилетней школе. Москва: Госучпедиздат, 1947. 216 с.

Bibliografija trudov E. A. Kosminskogo. *Srednie veka*. [Middle Ages]. 1956. Vyp. 8. S. 20–38. (In Russian)

Библиография трудов Е. А. Косминского. *Средние века*. 1956. Вып. 8. С. 20–38.

Gorova A. O. Radjans'ki ideologichni kampanii povoennoho periodu ta ih vpliv na rozvitok medievistiki. *Visnik students'kogo naukovo tovaristva : zbirnik naukovih prac' studentiv*. [Bulletin of the Student Scientific Society: collection of students' scientific papers]. Vyp. 11. Nizhin: NDU im. M. Gogolja, 2014. S. 96-99. (In Ukrainian)

Горова А. О. Радянські ідеологічні кампанії повоєнного періоду та їх вплив на розвиток медієвістики. *Вісник студентського наукового товариства : збірник наукових праць студентів*. Вип. 11. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2014. С. 96–99.

Gutnova E. V. Evgenij Alekseevich Kosminskij. *Voprosy istorii*. [Questions of History]. 1972. № 9. S. 52–62. (In Russian)

Гутнова Е. В. Евгений Алексеевич Косминский. *Вопросы истории*. 1972. № 9. С. 52–62.

Istoriya Drevnego mira. Uchebnik dlja 5-6 klassov srednej shkoly. Pod redakciej A. V. Mishulina. Izd. 3. Moskva: Uchpedgiz, 1943. 216 s. (In Russian)

История Древнего мира. Учебник для 5-6 классов средней школы. Под редакцией А. В. Мишулина. Изд. 3. Москва: Учпедгиз, 1943. 216 с.

Kosminskij E. A. Idejno-politicheskoe vospitanie na urokah istorii srednih vekov. *Sovetskaja pedagogika* [Soviet pedagogy]. 1947. № 5. S. 3–15. (In Russian)

Косминский Е. А. Идеино-политическое воспитание на уроках истории средних веков. *Советская педагогика*. 1947. № 5. С. 3–15.

Kosmins'kyu Ye. A. Istoriya serednikh vikiv. Pidruchnyk dlya 6-7 klasiv seredn'oyi shkoly. Pereklad z pershoho rosiys'koho vydannya. Kyiv: Radyans'ka shkola 1949. 263 s. (In Ukrainian)
Космінський Є. А. Історія середніх віків. Підручник для 6-7 класів середньої школи. Переклад з першого російського видання. Київ: Радянська школа, 1949. 263 с.

Kosminskij E. A. Istoriya srednih vekov: Uchebnik dlja 6-7 klassov sred. shkoly. 3-e izd. Moskva : Uchpedgiz, 1951. 272 s. (In Russian)

Косминский Е. А. История средних веков: Учебник для 6-7 классов сред. школы. 3-е изд. Москва: Учпедгиз, 1951. 272 с.

Nauchnaja i obshhestvennaja dejatel'nost' E. A. Kosminskogo. *Srednie veka*. [Middle Ages]. 1956. Vyp. 8. S. 5–15. (In Russian)

Научная и общественная деятельность Е. А. Косминского. *Средние века*. 1956. Вып. 8. С. 5–15.

Sharova A. V. Istoriik srednevekovoj Anglii v sovetskoj Rossii: kompromissy akademika Je. A. Kosminskogo. *Odissey: chelovek v istorii*. 2003. Gl. Red. A. Ja. Gurevich. Institut vseobshhej istorii. Moskva: Nauka, 2003. S. 256–296. (In Russian)

Шарова А. В. Историк средневековой Англии в советской России: компромиссы академика Э. А. Косминского. *Одиссей: человек в истории*. 2003 Гл. ред. А. Я. Гуревич. Институт всеобщей истории. Москва: Наука, 2003. С. 256–296.

Strazhev A. I. Prepodavanie istorii v sovetskoj shcole za 40 let. *Prepodavanie istorii v shcole* [Teaching History in School]. 1957. № 5. S.64–74. (In Russian)

Стражев А. И. Преподавание истории в советской школе за 40 лет. *Преподавание истории в школе*. 1957. № 5. С.64–74.

Valenskiy Yu. Akademik Ye. A. Kosminskiy i voprosy interpretatsii istorii srednikh vekov v sovetskoy shkole. *Institut po izucheniyu istorii i kul'tury SSSR. Issledovaniya i materialy*. Myunkhen, 1954. 112 s. (In Russian)

Валенский Ю. Академик Е. А. Косминский и вопросы интерпретации истории средних веков в советской школе. *Институт по изучению истории и культуры СССР. Исследования и материалы*. Мюнхен. 1954. 112 с.

Vsemirnaja istorija v desjati tomah. T. 3. Moskva: Gospolitizdat, 1957. 896 s. (In Russian)
Всемирная история в десяти томах. Т. 3. Москва: Госполитиздат, 1957. 896 с.

Serhiy Dyachkov

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: s.v.dyachkov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7884-2572>

HISTORY OF MEDIEVAL ASIA IN ACADEMICIAN YE. KOSMINSKY'S «STALIN'S PRIMER»

Soviet textbooks of world history rarely attract the attention of researchers. However, this category of sources can shed light on various aspects of the development of historical scholarship, education, and culture. New school textbooks were instrumental in ensuring the overall success of Stalin's educational reforms of the mid-1930s. Academician Ye. Kosminsky's textbook of medieval history for grades 6 to 7 of secondary school was certainly innovative. He was the first to offer a world history course that covered the Middle Ages in both Europe and Asia, as well as the medieval history of the peoples of the USSR. It became a «Stalin's primer» — a classic model textbook for the Soviet mass school. (Sections devoted to the history of Asia also appeared in Kosminsky's textbooks published in the late 1940s to early 1950s.) Kosminsky was forced to prove his loyalty to the regime through promoting the ideological postulates of «Marxist theory» and propaganda of pan-Slavism, anti-Westernism, and anticlericalism. He established a «hierarchy» of Eastern peoples. The «progressive» role among them was assigned to the non-Russian ethnicities of the USSR, led by the Georgians, Armenians, Azerbaijanis,

and the peoples of Soviet Central Asia. The author included the Arabs, Indians, and Chinese among the «advanced» peoples of the East. As for nomadic peoples (the Huns, Mongols, Manchus), as well as the Ottoman Turks and Japanese, they were for the most part judged negatively. The initial experience of teaching the medieval history of Asian countries and peoples proved difficult, mainly because of the impossibility of squeezing the civilizations of Asia into the Marxist theory of socio-economic formations. Kosminsky had to adapt the historical realities of the Middle Ages to the political and ideological tenets and requirements of Communist party censorship. The textbook also suffered from noticeable structural deficiencies. As a result, countries and nations «disappeared» from the historical context, a broad range of facts and phenomena were distorted, and the living fabric of socio-political and cultural developments in medieval Asia was disrupted.

Keywords: history of medieval Asia, Soviet school textbooks, Academician Ye. Kosminsky, «Stalin's primer».

Текст надійшов до редакції 21.03.2025.

The text was received by the editors 21.03.2025.

Текст затверджено до друку 01.05.2025.

The text is recommended for printing 01.05.2025.